

Geschiedschrijving als geestelijke oefening

De Certeau en mijn ervaringen met historisch onderzoek¹

Gabriël van den Brink

Hoewel het legitiem en nuttig is om een geschiedenis te schrijven van de manier waarop geschiedenis geschreven wordt, komt een dergelijke aanpak al snel op een cirkelredenering uit. Ze brengt misschien wel nieuwe feiten aan het licht maar echt kritisch is het gevonden inzicht niet. Daartoe is de afstand tussen de gehanteerde onderzoeksmethode (geschiedschrijving) en het onderzoeksobject (geschiedschrijving) te klein. Wil men een kritische reflectie op het werk van de historicus ontwikkelen dan kan men beter bij een andere discipline te rade gaan. Toch is een louter externe benadering evenzeer onwenselijk. Het is uiteraard heel wel mogelijk om de lotgevallen van het historisch onderzoek vanuit economisch, sociologisch of psychologisch oogpunt te bezien maar dan neemt men het vraagstuk van de historische waarheid onvoldoende serieus. Het meest vruchtbaar acht ik daarom een werkwijze waarbij de ambachtelijke aspecten van het onderzoek met reflectie of theorievorming verbonden zijn. Dat maakt ook de intellectuele kracht van Ferdinand Braudel, Michel Foucault, Claude Lévi-Strauss en andere grote vernieuwers uit. Het geldt eveneens voor het werk van Michel de Certeau aan wie de onderstaande beschouwing is gewijd. Hij is enerzijds een zorgvuldige empiricus die zich een leven lang in de geschiedenis van het geloofsleven heeft verdiept. Maar tegelijkertijd bleef hij systematisch nadenken over de vraag wat de geestelijke en maatschappelijke betekenis van historisch onderzoek zou kunnen zijn.

Omdat de grote lijnen van zijn oeuvre inmiddels aan het Nederlandse publiek zijn voorgelegd,² beperk ik me hier tot één van zijn voornaamste werken. Het gaat om *L'Écriture de l'histoire* dat in 1975 verschenen is en dat een helder beeld geeft van zijn onorthodoxe denkbeelden.³ De vraag is op welke wijze men deze denkbeelden het beste kan behandelen. Het lijkt me niet juist om een 'samenvatting' te geven van de inzichten die Michel de Certeau met betrekking tot het werk van de historicus ontwikkeld heeft. Ook het mechanisch 'toepassen' van de door hem ontwikkelde denkwijze op een nieuw terrein lijkt niet juist. Met deze min of meer klassieke procedures doet men zijn eigen onorthodoxe werkwijze te kort. Het zou meer voor de hand liggen om op eigenzinnige wijze gebruik te maken van zijn inzichten en deze in te zetten voor een reflectie op historisch onderzoek. Dat zal dan ook de strekking van het onderstaande zijn. Het gaat derhalve om een theoretische reflectie op het historisch onderzoek waaraan ik van 1985 tot 1995 gewerkt heb. Daarbij komen onvermijdelijk een aantal persoonlijke ervaringen aan bod die bij De Certeau niet als zodanig genoemd worden. Maar in het algemene idee – geschiedschrijving als een vorm van geestelijke oefening – blijf ik de meester trouw. Daartoe zal ik een viertal vragen uitwerken. Wat houdt wetenschappelijke ascese in? Wat is eigen aan het historisch onderzoek? Hoe maakt men zich een voorstelling? Waarop komt de historische ervaring neer?

1. Wetenschappelijke ascese.

Zoals bekend houdt het schrijven van een proefschrift maar al te vaak een persoonlijke beproeving in. De kandidaat trekt zich uit het sociale leven terug om zich te concentreren op een werk dat – zeker in de ogen van de buitenwereld – geen enkel nut of functie heeft. Daarbij moeten niet alleen de kandidaat maar ook huisgenoten of levenspartners vaak de nodige volharding opbrengen. Het waarom en waartoe van deze inspanningen is lang niet altijd duidelijk. Een arbeidsplaats of carrière wordt bij de goede afloop van het avontuur allerminst

gegarandeerd. Macht of invloed bereikt men er niet mee. Overwegingen van eer of intellectuele status spelen wel een rol, maar of deze opwegen tegen de kosten van het project is zeer de vraag. Als er in deze periode van studie en ontzegging aan kapitaalvorming wordt gedaan, dan is het een symbolisch kapitaal. Als de kandidaat hoopt er beter van te worden is dat vooral op geestelijk vlak. In dat opzicht beantwoordt het promotieonderzoek aan een morele economie, die door het heersende rendementsdenken volkomen wordt miskend.

Nu brengt de wetenschap behalve een sociale ook een intellectuele ascese met zich mee. Dat is met name het geval bij empirisch onderzoek. Ik heb dat zelf ondervonden bij de overgang van wijsbegeerte naar geschiedenis. De geestelijke vrijheid van een filosoof is nogal groot. Natuurlijk zijn er grenzen aan zijn intellectuele mobiliteit. Zijn gedachten dienen rationeel en consistent te zijn. Ook heeft hij zich te verhouden tot de grote denkers van zijn vak. En verder zet hij zich met de ervaringen of problemen van de eigen tijd uiteen. Het is dus zeker niet zo dat de filosoof er maar wat op los filosofeert. Maar op één punt is de vrijheid toch zeer ruim. Bij ontstentenis van een empirisch object zet de filosoof zich niet met contingente verhoudingen uiteen. De sfeer van het feitelijke behoort niet tot zijn domein. Daarentegen vormt het vaststellen van de feiten een belangrijk deel van het historisch onderzoek. Voor dit laatste is dan ook een zekere deemoedigheid vereist.

Daar komt nóg een vorm van onthechting bij. Anders dan andere menswetenschappen moet de historicus de concepten, waarden of classificaties van het heden loslaten om zich – althans tijdelijk – op die van het verleden in te stellen. Sociale wetenschappers hebben het wat dat betreft eenvoudiger. Zij beseffen wel dat hun modellen of theorieën een abstractie zijn, maar ze weten ook dat ze elk moment voor een correctie bij hun object te rade kunnen gaan. Een nieuwe statistische techniek, een meer uitgebreide vragenlijst, een grootschaliger onderzoeksopzet – het zijn even zovele middelen waarmee men hedendaagse denkbeelden kan versterken of verbeteren. De keerzijde hiervan, het feit dat men een gevangene blijft van de hedendaagse tijd, weegt zelden tegen deze rijkdom op. Voor het historisch onderzoek bestaat een dergelijke vluchtweg niet. Het verleden kan alleen recht worden gedaan door afstand te doen van hedendaagse opvattingen. Vandaar dat elke historicus een soort ‘temporele ascese’ moet beoefenen. Het genoeg van de probleemloze projectie van eigen waarden of ervaringen, blijft hem ten ene male ontzegd.

Tenslotte zijn er overwegingen op het economisch vlak. Toen ik begon aan mijn promotieonderzoek was ik nog nooit in een archief geweest. Laat staan dat ik een idee had van de hoeveelheid geduld en tijd die voor het bewerken van de bronnen nodig is. Na een aantal jaren archiefwerk weet ik hoe gering het ‘rendement’ van een en ander is. Wie zijn werk tot de bibliotheek beperkt, verzamelt in dezelfde tijdspanne een groter aantal inzichten. En als het archiefonderzoek nu nog maar was af te ronden! Maar de praktijk leert dat het onmogelijk is alle relevante stukken in te zien. Nog altijd zijn er dozen in het Woenselse gemeentearchief die ik slechts vluchtig ingekeken heb. Lang niet alle belangwekkende stukken zijn even diepgaand geanalyseerd. Men moet eenvoudigweg erkennen dat er in fysiek en economisch opzicht grenzen zijn en dat de afronding van het onderzoek altijd iets onbevredigends en voorlopigs heeft. Ook dit verplicht tot een zekere bescheidenheid.

In al deze opzichten komt historisch onderzoek inderdaad neer op een hedendaagse versie van het klassieke ‘monnikenwerk’. Er springt echter ook een verschil met de kloosterlijke ascese in het oog. De ethiek is in de geschiedwetenschap immers niet zozeer een individuele deugd maar een vorm van collectief en institutioneel gecontroleerd gedrag. Wie de hand zou lichten met de regels van het onderzoek, tekort schiet op het vlak van de bronnenkritiek, zich niets gelegen laat liggen aan de relevant literatuur of kriskras door de bestaande vakgebieden schaatst - valt binnen de gemeenschap van collega-historici onherroepelijk door de mand. Terecht wijst Tollebeek in zijn studie naar de Nederlandse ontwikkeling tussen 1860 en 1960 op het feit dat er binnen de geschiedwetenschap een brede consensus bestaat over de vraag wat niet

en wel is toegestaan.⁴ Vergeleken met de oude geestelijke oefening heeft de ascese dus een omkering ondergaan. Ging het voorheen om een individuele deugd op grond waarvan iemand binnen de muren van het klooster bleef, thans zijn het de muren van een vakgebied die de historicus in zijn omgang met het verleden tot een zekere ethiek dwingen.

2. Historisch onderzoek.

Het voorgaande heeft slechts betrekking op de persoonlijke en sociale voorwaarden waaronder historici hun werk doen. Wat kan er van het werk zelf worden gezegd? Wie nagaat wat historici in de praktijk doen, stelt twee zaken vast. Ten eerste produceren zij feiten, ten tweede stellen zij de betekenis van deze feiten vast. Veel debatten over de historische methode gaan al te gemakkelijk aan dit onderscheid voorbij.

Het is niet overbodig eraan te herinneren dat feiten – in weerwil van een hardnekkig misverstand – nooit simpelweg bestaan. Ze worden geproduceerd en wel in de meest letterlijke zin. In het archief bevinden zich allerlei resten uit het verleden. Ze hebben veelal de vorm van een tekst, maar de aard en toestand van deze teksten loopt nogal uiteen. Zelf heb ik met lijsten, rekestes, boeken, rekeningen, pamfletten, plattegronden, resoluties, notulen en boedelinventarissen te maken gehad. Sommige daarvan waren leesbaar, andere bleken nauwelijks te ontcijferen. In het ene geval waren ze compleet, in het andere geval moest ik het met fragmenten doen. Nu eens stemden de stukken goed overeen, dan weer bleken er onverklaarbare verschillen te zijn. De ene keer sloot het materiaal naadloos aan op de bestaande literatuur, de andere keer was het met de gangbare opvattingen in strijd. Het verging mij dus niet anders dan het menig historicus vergaat. Er is in de regel heel wat arbeid vereist voordat men de warboel heeft doorgrond en weet wat er eigenlijk is gebeurd. Pas wanneer dit vast staat, wanneer de bevindingen gepubliceerd zijn en niet door andere worden weerlegd – hebben we te maken met een historisch feit. Feiten moeten dus niet als een begin maar als een eindproduct van het historisch onderzoek worden opgevat. Dit betekent ook dat feiten alleen voorlopig vast staan. Er is altijd een mogelijkheid dat ze op grond van nieuw onderzoek worden weerlegd. Onder een feit kan men daarom het beste verstaan: al die beweringen met betrekking tot een verleden waarover onder historici consensus heerst.

Het is duidelijk dat het reconstrueren van de feiten zich niet beperkt tot afzonderlijke voorvallen. Een van de grote verworvenheden uit de laatste decennia is dat ook meer omvattende structuren en ontwikkelingen op langere termijn in kaart worden gebracht. Hierbij heeft de introductie van kwantitatieve methoden een voornamelijk rol gespeeld.⁵ Zelf heb ik in mijn eigen onderzoek veelvuldig en hartstochtelijk geteld. Dat was ten dele onvermijdelijk omdat sommige ontwikkelingen – bijvoorbeeld de stijging van de roggeprijs of de daling van de sterfte – uit hun eigen aard cijfermatig zijn. Maar ik deed het ook uit ergernis over de globale noties waarvan de historiserende sociologie zich graag bedient. Een voorbeeld daarvan is de these dat de onderlinge afhankelijkheid van sociale groepen in de loop der eeuwen is gegroeid. Volgens aanhangers van Norbert Elias neemt de interdependentie van mensen en groeperingen voortdurend toe. Cijfers, tempo of orde van grootte worden zelden genoemd. Daarom ga ik van de regel uit dat uitspraken over ‘toename’ of ‘afname’ zo mogelijk kwantitatief onderbouwd dienen te zijn.⁶ Overigens komt deze afkeer van cijfers ook bij historici veel voor. Zij berust op een antitechnologisch sentiment dat uit de geschiedenis van het vak wel te begrijpen is maar ons zelden een nieuw inzicht brengt.

Dit gezegd zijnde, komen we bij de tweede grote opgave van het historisch onderzoek. Hoe stelt men de betekenis der feiten vast? De Certeau heeft hierover opgemerkt dat het oudere onderzoek gewoonlijk van schaarse en verspreide gegevens uitging ten einde deze te synthetiseren tot een coherent geheel. Het moderne onderzoek zou deze volgorde omkeren door

zich, uitgaande van een synthese of model, vooral te richten op variaties en afwijkingen. Wellicht valt dit idee, geformuleerd in een tijd dat er nog volop voor verwetenschappelijking van de geschiedenis moest worden gepleit, vandaag de dag minder op. Maar de kern ervan is nog steeds relevant. De betekenis van een gegeven ligt immers in de wijze waarop het van de andere afwijkt. Een gezin van zes personen gold in het Woensel van de achttiende eeuw als ‘groot’ omdat de gemiddelde omvang vier personen was. Rond 1900 beschouwde men eenzelfde gezin als ‘klein’. Het aantal personen zegt op zichzelf niets – het heeft pas betekenis in relatie tot de gangbare maat. Het spreekt voor zich dat dit verschil niet altijd kwantitatief behoeft te zijn. Als zich in 1724 een vechtpartij voordoet, heeft dit nauwelijks betekenis. Gezien tegen de achtergrond van honger en werkloosheid in die tijd was een dergelijke vechtpartij iets heel gewoons. In 1904 spreekt kapelaan Poell zich in beginsel voor het stakingsrecht van textielarbeiders uit. De betekenis van deze uitspraak blijkt echter pas als men weet dat zij onder de toenmalige clerus ongebruikelijk was. In al deze gevallen ligt de betekenis van een feit niet in het voorval of de uitspraak op zich, maar in de wijze waarop het van de overige feiten verschilt. Voor meer omvattende processen zoals staatsvorming, industrialisatie of alfabetisering geldt mutatis mutandis hetzelfde.

Op grond hiervan moet iets over het type kennis in de geschiedwetenschap worden gezegd. Deze kennis is in hoge mate normatief, zij het niet in de ethische of morele maar in de klinische betekenis. Men is altijd zeer terughoudend over de rol van het waardeoordeel bij historisch onderzoek geweest. Dat was terecht omdat het vellen van oordelen in de zin van goed of fout weinig aan onze kennis van het verleden toevoegt. Van de andere kant vergete men niet dat er tijdens het onderzoek voortdurend oordelen worden geveld. Dat begint al met de keuze van een archief. In het archief zelf moet een selectie van relevante stukken worden gemaakt. Van elk stuk worden bepaalde uitspraken of passages wél benut en andere weer niet. Zo vergt zelfs de meest ambachtelijke fase – het vaststellen van de feiten – allerlei beslissingen. Bij het verwerken van de gegevens geldt dat eveneens. Hoe vaak vindt er niet een afweging van heterogene beelden of patronen plaats? Op welke wijze verhoudt een voorval zich tot de context van dat moment? Hoe beoordeelt men afwijkende bevindingen in het licht van ander onderzoek? Van welke theoretische concepten gaat men uit en welke wijst men af? Welke beslissingen neemt men bij het schrijven van de tekst? In feite kent het historisch onderzoek een permanent proces van selectie en taxatie waarbij de relatie van het normale en het afwijkende voortdurend meespeelt.

Het maken van deze afwegingen kan alleen in de praktijk worden geleerd. Het vereist de nodige oefening en een leermeester die toeziet op het resultaat. De ervaring die men aldus opdoet kan slechts in beperkte mate onder woorden worden gebracht. Zij is te vergelijken met de kennis die in het oor van de muzikant, het oog van de arts, de papillen van de wijnkenner of het oordeel van de rechter neergeslagen is. In al deze beroepen dient men in staat te zijn niet het absolute maar het relatieve gewicht van bepaalde trekken vast te stellen, dat wil zeggen de vaak minieme afwijking van het gangbare beeld. Ginzburg heeft deze werkwijze zowel met de medische diagnose als met het oog van de jager in verband gebracht.⁷ In beide gevallen gaat het om een sensibiliteit die alleen door oefening verkregen wordt.

3. Wijzen van voorstellen.

Na de afronding van het onderzoek stuit men op het vraagstuk van de tekst. De kennis moet opgeschreven en met anderen gedeeld worden. Het feit dat dit gebeurt in de vorm van boeken of artikelen waarbij men gebruik maakt van retorische en literaire middelen heeft tot een verwarrende discussie geleid. Zelfs als het waar is dat kennis op door middel van taal wordt gerepresenteerd, is het niet juist om geschiedschrijving als een talige aangelegenheid te zien. In

weerwil van de naoorlogse Franse filosofie en haar navolgers aan beide zijden van de Atlantische Oceaan is kennis niet te reduceren tot een kwestie van taal of tekst. Dit neemt niet weg dat de wijze van voorstellen geheel eigen problemen met zich brengt. In de discussie is vooral aandacht geschonken aan de procedures van het klassieke verhaal. Het is ongetwijfeld waar dat de geschiedschrijvers dit procedé veelvuldig en met succes hebben gevolgd. De structuur van het verhaal biedt – De Certeau wijst hier nog eens op – bepaalde voordelen. Bijvoorbeeld wanneer het erom gaat onderling strijdige ontwikkelingen of actoren ten tonele te voeren. Door hen te laten optreden als personages van een verhaal wordt de lezer een samenhang geboden waarin de strijd der elementen zichtbaar wordt. Verder geeft het verhaal aanleiding tot een zinvolle ordening van de chronologie. Door handelingen te voorzien van een begin, een middenstuk en een einde geeft men ze een bepaalde zin of richting mee. Noodzakelijk is dit laatste echter niet. Wanneer de chronologie zo traag verloopt dat zij haast tot stilstand komt, schrompelt de diachrone as van het verhaal tot een tijdloos tableau of beeld ineen. Het meest elementaire genre van de geschiedschrijving lijkt mij daarom een voorstelling en wel in de theatrale zin van het woord. Als Ankersmit beweert dat een dergelijke voorstelling geheel eigen wetten kent heeft hij uiteraard gelijk. Maar als hij meent dat het vraagstuk van de geschiedenis zich hiertoe laat herleiden, is er een vergissing in het spel.⁸

Men bedenke dat er naast het klassieke verhaal nog andere voorstellingswijzen zijn. De Certeau noemt het voorbeeld van de filmische verbeelding, waarbij door middel van montage heel anders met de chronologie omgesprongen wordt.⁹ Zelf heb ik bij het schrijven van mijn boek met de procedés van de film en ook het stripboek geëxperimenteerd. Dat hield een drietal zaken in. Ten eerste het gebruik van uiteenlopende soorten ‘opname’ zoals de beschrijving van een concreet geval (vergelijkbaar met de close-up) en de schets van een globale ontwikkeling (de totaal-shot). Ten tweede werden de aldus verkregen taferelen op een afwisselende wijze gemonteerd waardoor de strikte chronologie doorbroken wordt. Het kan daarbij gaan om een terugblik in de tijd (flash-back) maar ook om handelingen die tegelijkertijd op uiteenlopende locaties spelen. Ten derde heb ik verschillende ‘afleveringen’ samengesteld waarin het proces van de modernisering per thematiek doorlopen wordt. Ik heb zo een oplossing gezocht voor het probleem dat ook de historicus Jan Romein bezighield namelijk dat men als schrijver gebonden is aan het platte vlak terwijl de historische reconstructie zich als het ware ruimtelijk ontvouwt.¹⁰

In dit verband speelt het verschijnsel van de microgeschiedenis een speciale rol. De redenen waarom dit genre zo populair geworden is – zowel bij de schrijvers als bij de lezers van historisch werk – zijn mij eigenlijk niet duidelijk.¹¹ Een feit is dat het tot de verbeelding spreekt en dat het ook mij beïnvloed heeft. Door mijn keuze om de geschiedenis te schrijven van één plaats, is zowel een ‘lokalisatie’ als een ‘verdichting’ van meer omvattende processen mogelijk. Het eerste heeft vooral te maken met de onderzoeks aanpak. Verschillende vormen van modernisering die in het Noorden en Westen van Nederland al vanaf de Middeleeuwen hun werk deden, traden in Woensel binnen het relatief korte bestek van slechts één eeuw op. Dat schept de mogelijkheid globale ontwikkelingen zoals staatsvorming, commercialisering of beschavingsoffensief te onderzoeken aan de hand van een concreet geval. Maar vervolgens moeten de resultaten van dit onderzoek ook op een overtuigende manier worden getoond. Mede daarom hebben diverse historici gepleit voor ‘dichte beschrijvingen’ in de zin van Geertz.¹² De kunst is om juist die conflicten of voorvallen te beschrijven waarin vele draden van het sociale en culturele weefsel opgenomen zijn. Welnu, een lokale geschiedenis biedt in dat opzicht meer mogelijkheden dan een geschiedenis op ruimere schaal. Bijgevolg nam ik in het boek meerdere concrete ‘gevallen’ op om aan de hand daarvan meer omvattende processen te laten zien.

Deze experimenten met nieuwe genres en voorstellingen illustreren dat de auteur op het punt van de verbeelding een zekere vrijheidsmarge heeft. De Certeau meent zelfs dat de schrijver in de tekst als een verborgen regisseur optreedt. Ogenschoonlijk laat hij de dingen voor zelf spreken (descriptieve passages) terwijl hij ook graag anderen aan het woord laat (citatens en

verwijzingen) maar in feite is hij vooral uit op het verhogen van zijn eigen geloofwaardigheid. En niet alleen in de richting van het publiek – door geschiedenis te schrijven stelt de auteur ook zichzelf gerust. Een verhaal vertellen is de dood uitstellen. Dat geldt niet alleen voor Sheherazade maar ook voor de historicus. In een historisch werk wordt altijd de wirwar van een tijdvak aan banden gelegd. Zelf vond ik het een intrigerende gedachte dat de lotgevallen van een plaats met circa 2000 inwoners gedurende ruim twee eeuwen in het bestek van een paar honderd bladzijden te beschrijven zijn. Men bezweert daarmee de angst die door de vele onderling strijdige geschiedenissen opgeroepen wordt. Van belang is vooral het beheersen van de tijd, want angst is gebonden aan de tijd zoals de ruimte aan agressie en narcisme gerelateerd is.¹³ Braudel heeft daarvan een treffend voorbeeld gegeven door tijdens zijn krijgsgevangenschap het denkbeeld te ontwikkelen van de zeer lang termijn. De geschiedenis moet kennelijk op orde worden gebracht, niet alleen omdat kennis mededeelbaar dient te zijn maar ook opdat wij deze kennis kunnen vasthouden, in ons geheugen prenten en waar nodig herinneren. Dat stelt onvermijdelijk eisen in de sfeer van ordening en overzicht. Het belang van de voorstelling is dat ze een limiet oplegt aan een hoeveelheid kennis die in beginsel eindeloos uitbreidbaar is.

4. Historische ervaring.

De lezer vraagt zich wellicht af wat dit alles te maken heeft met het thema van de geestelijke oefening, een praktijk die in de zestiende eeuw door de Spaanse mysticus Ignatius van Loyala (1491-1556) werd geïntroduceerd en die sindsdien bij veel katholieken een voorname rol heeft gespeeld.¹⁴ Dat daarbij een zekere ascese nodig is, ligt voor de hand en het raakt inderdaad aan het werk van de geschiedschrijving dat hiervoor werd genoemd. Maar wat de elementen van het onderzoek en de verbeelding daarmee te maken hebben, is minder duidelijk. Zelf geloof ik dat het effect van deze beide laatste elementen antagonistisch is met als gevolg dat het bij geschiedschrijving altijd om een ambivalente en paradoxale ervaring gaat.

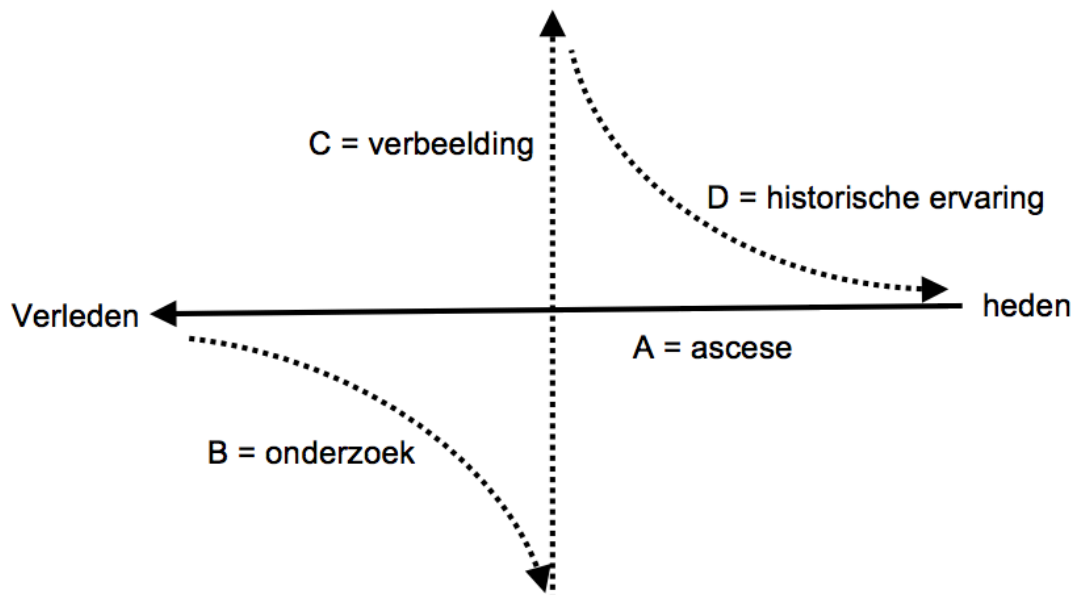
Ik sloot mijn beschouwing over het onderzoek af met een verwijzing naar de sensibiliteit die voor een adequate interpretatie van het verleden nodig is. Daartoe dragen behalve de oefening op het vlak van analyse en techniek, ook de belesenheid en levenservaring van de onderzoeker zelf bij. Deze maken dat er raakpunten tussen het heden en het onderzochte verleden blijven bestaan. Maar dat neemt niet weg dat het onderzoek zich bij voorkeur op het contrast tussen heden en verleden richt. Niet toevallig stond de aanvaarding van dit contrast aan het begin van de geschiedenis als wetenschap. Nog altijd vormt het anachronisme voor historici een doodzonde. Het verleden kan alleen recht worden gedaan door het als een incarnatie van iets Anders te zien. In mijn eigen onderzoek kwam daardoor als vanzelf een nadruk te liggen op verschillen tussen de ons hedendaagse en de premoderne bestaanswijze. Wij leven in een stedelijk milieu, Woensel maakte deel uit van het platteland. Onze cultuur is in hoge mate gesecculariseerd, daar heersten magie en bijgeloof. Wij kennen een verzorgingsstaat, daar leed men honger en gebrek. Deze contrasten zijn geen kwestie van vooringenomenheid maar vloeien uit de historische werkwijze als zodanig voort. Het verschijnsel beperkt zich echter niet tot degenen die een reis naar het verleden maken – het dringt zich even goed op aan de etnoloog die naar een andere cultuur toe gaat. Nauwkeurig onderzoek betekent nu eenmaal dat men aandacht voor de verschillen heeft.

Het merkwaardige is evenwel dat het andere element van de historische praktijk – dat ik voorstelling of verbeelding heb genoemd – juist een omgekeerde beweging impliceert. In de mate waarin wij erin slagen ons een beeld te vormen van datgene wat er in het verleden heeft gespeeld, eisen bepaalde vormen van identificatie en projectie hun tol. Men zou daarom kunnen zeggen dat het heden niet alleen door het verleden wordt bepaald – wat nogal voor de hand ligt

– maar ook dat het verleden van het heden afhankelijk is. Hoe de onderzoeksresultaten ook worden voorgesteld, het verleden is óók een toneel waarop men ervaring van het heden terugvindt. Bloch heeft dit onderkend toen hij zei: ‘We moeten onszelf niet voor de gek houden (...) Zonder dat de onderzoeker het zich bewust is, worden de verschillende vragen hem gedicteerd door de zekerheden of aarzelingen die eerdere ervaringen ergens diep in zijn hersens hebben gegrift, door de traditie of door het gezonde verstand, wat maar al te vaak wil zeggen door ordinare vooroordelen. Men is nooit zo ontvankelijk als men zelf denkt...’¹⁵ De Certeau wijst hier eveneens op als hij zegt dat de belangstelling zich na de grote crisis van 1929 naar de economische geschiedenis verplaatst terwijl vanaf de jaren zestig de cultuurgeschiedenis opkomt.¹⁶ Kortom: de verbeelding doet het contrast tussen heden en verleden gedeeltelijk teniet en treft in een vreemde wereld vroeg of laat de vraagstelling van het eigen heden aan.

Welnu, het in elkaar grijpen van deze drie bewegingen - de ascese, de analyse en de verbeelding - heeft naar mijn opvatting een louterend effect. En het is op dit punt dat ik een vergelijking zou willen maken met de geestelijke oefening. Deze praktijk werd – zoals gezegd – in de vroegmoderne tijd door Ignatius van Loyola uitgewerkt maar ze laat zich ook illustreren aan de hand van twee lijdensmeditaties die ik in Woensel heb ontdekt. De eerste stamt uit het einde van de zeventiende eeuw en werd door Petrus van den Bossche op schrift gesteld.¹⁷ De tweede dateert uit het begin van de twintigste eeuw en is van de reeds genoemde Lambert Poell.¹⁸ Ondanks het tijdsverschil is de imaginaire dialectiek van deze meditaties nagenoeg hetzelfde. Ze komt er kort gezegd op neer dat de gelovige in een toestand van ascese en afzondering de geschiedenis van Christus’ lijden overweegt. Nadat hij zich de verschillende scènes zo levend mogelijk voor ogen heeft gesteld, richt hij zijn aandacht beurtelings op Christus en op de beulen die hem slaan. Daardoor ontstaat een intens gevoel van berouw en spijt dat echter gaandeweg plaats maakt voor een hartstochtelijke verzoening met God. Zo wordt het grote geloofsthema van Zondeval en Verlossing op een in het verleden gelokaliseerd toneel verdicht.¹⁹ Inhoudelijk is deze meditatie specifiek christelijk, maar het is goed mogelijk dat de geestelijke beweging die erin voltrokken wordt ook bij andere inhouden louterend werkt.

Ik wil dan ook de vraag opwerpen of dit niet een algemeen verschijnsel is, waarbij een actuele problematiek door de aanschouwing van het verleden gesublimeerd of overwonnen wordt. Men treft dit verschijnsel in uiteenlopende gestalten aan. Neem bijvoorbeeld de mythe van Asdiwal zoals uiteengezet door Lévi-Strauss.²⁰ Op het eerste oog is deze mythe een verhaal dat zich in het verleden van de Tsimshian indianen afspeelt waarbij de held tamelijk bizarre lotgevallen ondergaat. De tochten van Asdiwal zowel naar de hemel als naar de diepten van de zee benadrukken dat een en ander een fictief karakter heeft. Bij nader onderzoek blijkt het evenwel te gaan om een tijdloze structuur waarin het denken van de Indianen met de dilemma’s en ervaringen van hun actuele cultuur experimenteert. Er zouden nog meer voorbeelden van een dergelijke ‘geestelijke oefening’ te geven zijn. Men denke aan de tragedies van de Griekse oudheid of aan Freuds analytische praktijk. Kort gezegd komen de vier fasen van deze oefening op de volgende neer: A. De gelovige zondert zich van het normale leven af. B. Hij verplaatst zich geestelijk naar een verleden tijd. C. Hij identificeert zich met de figuren die hij op dat toneel aanschouwt. D. In het heden heeft een en ander een louterende werking op hem. Onderstaand diagram geeft deze beweging schematisch weer:



Terugkijkend op mijn eigen onderzoek meen ik dat een dergelijk proces ook bij de geschiedschrijving aan het werk is. De eerder besproken momenten van ascese (A), onderzoek (B) en verbeelding (C) komen met de eerste drie bewegingen van het schema overeen. De vierde beweging (D) zou dan met de historische ervaring overeenkomen. Haar waarde lijkt mij vooral te liggen in het feit dat zij – net als religie, mythologie en kunst – de symbolische middelen verschaft waarmee de ervaringen en problemen van het heden worden gedacht. Men kan, een opmerking van Foucault parafraserend, ook zeggen dat het historisch onderzoek wel degelijk een verandering bewerkstelligt maar dat het bij deze verandering vooral om ons zelf gaat.²¹ In die zin behoort de geschiedenis tot het symbolisch kapitaal van onze samenleving of cultuur, een rijkdom die verloren gaat als zij te gelde wordt gemaakt. Mogelijk sta ik met deze woorden op gespannen voet met bepaalde uitspraken van De Certeau over het werk van de historicus. Maar ik geloof niet dat zij in strijd zijn met de geest waarin hij zelf geschiedenis schreef.

Noten

1. Deze tekst is de licht geredigeerde versie van een essay dat ik in 1994 kort voor het afronden van mijn dissertatie schreef (handelseditie: Van den Brink, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920*, Nijmegen (SUN), 1996). Ze bevat een reflectie op het werk van de Franse historicus Michel de Certeau (1925-1986) maar gaat evengoed op mijn ervaringen met historisch onderzoek in. Omdat ze direct aan vragen over verbeelding en geschiedenis raakt, is het goed dat ze nu (voor het eerst) gepubliceerd wordt.
2. Zie K. Geldof & R. Laermans (red), *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*, Nijmegen (SUN) 1996.
3. M. de Certeau (19975) *L'écriture de l'histoire*, Parijs: Gallimard. In 1988 verscheen een Engelse vertaling met als titel *The Writing of History*, New York: University of Columbia Press.
4. Tollebeek, J. (1990) *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, p. 415-416.

-
5. Burke, P. (1991) *New perspectives on historical writing*, Oxford: Polity Press, p. 4 en 14.
 6. De meeste gevallen wordt het vraagstuk van de tijd door de sociologen genegeerd.
 7. Ginzburg, C. (1988) *Omweg als methode*, Nijmegen: SUN, p. 220, 223.
 8. Ankersmit, F. (1990) *De navel van de geschiedenis*, Groningen: Historische Uitgeverij, p. 151-179.
 9. Zie ook Burke (1991) p. 13, 237 en 245-246.
 10. Romein, J. (1971) *Historische lijnen en patronen*, Amsterdam: Querido, p. 536.
 11. Levi, G. (1991) 'On microhistory', in: Burke (1991), p. 93-113.
 12. Geertz, C. (1973) *The interpretation of cultures*, New York: Basic Books.
 13. Lacan, J. (1985/ 1966) 'Agressiviteit in de psychoanalyse', in: *Te Elfder Ure 36. Psychoanalyse 2. Agressiviteit en narcisme*, p. 167-187.
 14. Loyola, I. de (1994) *Geestelijke oefeningen*, Baarn: Gooi & Sticht.
 15. Bloch, M. (1989) *Pleidooi voor de geschiedenis*, Nijmegen: SUN, p. 84; zie ook 69.
 16. Burke (1991) p. 9.
 17. Bossche, P. van den (1716) *Den Catholijcken Pedagoge*, Antwerpen: Petrus Grange, p. 143-145; zie ook p. 138-139.
 18. Poell, L. (1907) *Christus' lijden aan de geloovigen voorgehouden*, Tilburg: Uitgever Bergmans, p. 29-30, 47-48, 51, 61-62, 66-67.
 19. Verg. Bloch (1989) p. 34, 58.
 20. Lévi-Strauss, C. (1973) 'The story of Asdiwal', in: Lévi-Strauss, *Structural anthropology 2*, Harmondsworth, p. 148-197.
 21. Foucault, M. (1985) *Ervaring en waarheid*, Nijmegen: Te Elfder Ure.